

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

КАПШУК ЮЛІЯ СЕРГІЇВНА

УДК 94:373] (477.41) "185/190" (043.3)

**СЕРЕДНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: РОЗВИТОК МЕРЕЖІ ТА
ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ**

07.00.01– історія України

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Переяслав-Хмельницький –2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Шевчук Василь Петрович,
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, головний науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Левицька Надія Миколаївна,
Національний університет харчових технологій,
завідувач кафедри українознавства

кандидат історичних наук
Милько Володимир Іванович,
Інститут історії України НАН України, науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст.

Захист відбудеться «16 червня» 2017 р. об 11⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 27.053.01 у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (08401, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30, конференц-зала ім. В.О. Сухомлинського).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (08401, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30).

Автореферат розісланий «15» травня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

О.Ф.Глоба

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В умовах активізації євроінтеграційних процесів у сучасній Україні поряд із завданнями дебіюрократизації, боротьби із корупцією та загалом реформування різноманітних сфер суспільного життя важливим є подолання низки проблем, пов'язаних із вихованням підростаючого покоління та підвищенням рівня кваліфікації педагогічних кадрів. У зв'язку з цим у центрі уваги профільного відомства та громадськості протягом останніх років перебувають питання контролю за ефективністю використання бюджетних коштів, оптимізації мережі середніх та вищих навчальних закладів, децентралізації управління. Проведення відповідної роботи має спиратися на ґрунтовний експертний аналіз, паритетними складовими якого повинно бути врахування досягнень провідних країн та вивчення історичного досвіду. У цьому контексті беззаперечну суспільно-політичну вагу має дослідження особливостей розвитку мережі освітніх закладів та специфіки її функціонування у попередні періоди, зокрема мережі середніх навчальних закладів України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Висвітлення цієї теми на мікрорегіональному рівні, на прикладі Полтавської губернії як регіону з найбільшим відсотком українського населення (за даними перепису 1897 р.), та в умовах перманентного запровадження модернізаційних нововведень дозволяє не лише розв'язати конкретно-історичні завдання, пов'язані з аналізом взаємодії влади й населення, з'ясуванням ступеню забезпечення різних верств освітою, виявленням тенденцій щодо організації навчально-виховного процесу тощо, а й прокласти своєрідний «місток» між минулим і сучасністю, розробити практичні рекомендації для нівелювання можливих ризиків.

Актуальність обраної теми, крім охарактеризованого суспільного значення, має й наукову складову, адже доцільним є об'єктивне відтворення означеної історичної картини, правильне розуміння відповідних процесів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Цей період позначений кількома етапами реформування середніх навчальних закладів, відтак тогочасний досвід, а саме створення (з погляду географії розширення мережі, формування джерел фінансування) та особливості функціонування (підбір педагогічних кадрів та їх професіоналізм, специфіка виховання в умовах посилення міністерського контролю) відповідних установ потребують спеціального вивчення, критичного використання отриманих результатів.

Окремо варто враховувати безпосередній зв'язок теми із соціальною історією. Дослідження допомагає визначити внесок різних груп населення та конкретних осіб у розбудову тогочасної освіти, дозволяє доповнити й розширити знання про меценатів у цій сфері, окреслити діяльність місцевих органів влади й мешканців Полтавської губернії щодо організації навчання підростаючого покоління, яке з часом ставало рушійною силою суспільнотворчих процесів в Україні. Отже, запропонована тема є актуальною, має науково-практичне і суспільно-пізнавальне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано у межах науково-дослідної теми кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні XIX – початку XXI ст.» (номер державної реєстрації 0112U005220).

Мета дисертаційного дослідження полягає у тому, щоб на основі архівних та опублікованих джерел і з урахуванням наявних історіографічних напрацювань комплексно вивчити особливості розвитку мережі середніх навчальних закладів Полтавської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст., особливості їх функціонування, а також визначити основні етапи їхньої історії протягом цього періоду, проаналізувати типи й специфіку організації навчально-виховного процесу (ступінь міністерського впливу, участь органів місцевої влади, можливість реалізувати інтереси громадськості регіону тощо).

Для реалізації поставленої мети передбачається вирішити такі **завдання**:

- узагальнити історіографію та визначити стан наукового осмислення теми, джерельну базу дослідження, окреслити методологічний інструментарій;
- з'ясувати соціальні та правові засади створення та функціонування середніх навчальних закладів освіти Полтавської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття;
- встановити типи та мережу розташування середніх навчальних закладів Полтавської губернії;
- розкрити специфіку формування складу викладачів та контингенту вихованців середніх навчальних закладів;
- виявити особливості організації навчання та виховання учнів залежно від типу навчальних закладів освіти.

Об'єкт дослідження – навчальні заклади освіти Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – заснування та функціонування мережі середніх навчальних закладів Полтавської губернії, склад педагогів та вихованців, пріоритети у навчанні та вихованні учнів.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XIX – початок XX ст. Нижня межа зумовлена початком реформування середніх навчальних закладів у Російській імперії (серед яких були й заклади Полтавської губернії) на основі нової редакції «Статуту гімназій і прогімназій» від 19 листопада 1864 року. Верхня визначена 1917 р., коли зі створенням Української Центральної Ради з'явилися нові органи управління (зокрема Генеральний секретаріат освіти) та розпочалося становлення національної системи освіти.

Територіальні межі охоплюють тогочасні адміністративні кордони Полтавської губернії (15 повітів) із поодиноким порівняльно-історичним наведенням фактологічних прикладів, які стосуються інших регіонів. За сучасним адміністративно-територіальним поділом ця географія поширюється на Полтавську область, а також східну частину Київської та Черкаської, західну – Сумської та Харківської, південну – Чернігівської області.

Методи дослідження. Методологія ґрунтується на поєднанні системного й хронологічно-проблемного підходів (визначенні послідовності та етапів розвитку мережі навчальних закладів як цілісного об'єкта, залежного безпосередньо від політики уряду й регіональної специфіки), дотриманні принципів історизму (кожне явище розглядалося індивідуально, із виокремленням специфічних рис, кожний навчальний заклад характеризувався в контексті його виникнення та розвитку), об'єктивності (цей принцип дозволив висвітлити конкретні події в історії освіти Полтавської губернії в їх складності, багатогранності й суперечливості, створити неупереджену картину функціонування відповідних установ), світоглядного плюралізму (відіграв провідну роль в аналізі різноманітних, нерідко протилежних думок і позицій щодо проблем створення та функціонування середніх навчальних закладів регіону) та україноцентризму (зумовив осмислення предмету дослідження з огляду на національні інтереси, необхідність забезпечення культурно-освітніх потреб українського народу). Реалізація цих засад передбачила залучення комплексу загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних історичних методів дослідження. У своїй сукупності вони дали можливість комплексно проаналізувати основні аспекти предмету дослідження, виявити причинно-наслідкові зв'язки створення та розвитку закладів освіти регіону. Їх дотримання дозволило здійснити неупереджене опрацювання історіографії, виявити та використати значний комплекс документальних джерел, а методологічні принципи забезпечили практичне пізнання об'єкта дисертації.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена постановкою мети та завдань і визначається тим, що на основі широкого комплексу джерел і використання наявних історіографічних напрацювань

уперше:

- сформульовано та розроблено актуальну наукову проблему, яка не отримала належного висвітлення та дослідження в історичній науці – розвиток і особливості функціонування мережі середніх навчальних закладів Полтавської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.;

- на основі аналізу нормативно-законодавчої бази й суспільно-політичної ситуації з'ясовано соціально-правові засади та конкретні умови (сприятливі та негативні чинники) розвитку закладів середньої освіти в регіоні;

- комплексно охарактеризовано роль центральних і місцевих органів влади, ініціативи громадськості та приватних осіб щодо відкриття закладів вказаного типу й організації у них навчально-виховної діяльності.

уточнено:

- статистичну та фактологічну інформацію щодо основних типів навчальних закладів середньої освіти Полтавської губернії в означені роки;

- характерні риси процесу формування складу педагогічних кадрів та учнів середніх навчальних закладів;

- взаємозв'язок між особливостями організації навчання й виховання учнів у середніх навчальних закладах та соціально-політичними факторами і типами освітніх установ.

Одержали подальшу наукову розробку:

- обставини і специфіка проведення в Полтавській губернії освітніх реформ 1860–1880-х рр., їх значення для соціально-економічного розвитку регіону;
- персонологічна інформація щодо відомих громадсько-політичних діячів, які працювали у сфері освіти або навчалися у відповідних закладах губернії;
- система історичних знань про розвиток освіти в Україні протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення та висновки дисертації суттєво доповнюють історіографію історії Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст. та сприяють інтенсифікації подальших наукових досліджень з цієї проблематики. Результати дослідження можуть залучатися для розробки спецкурсів, при підготовці посібників із історії краєзнавства України. Окремі положення дисертації мають експертно-рекомендаційний характер і можуть стати у пригоді в умовах сучасного розвитку навчальних закладів України.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати й висновки, які сформульовано у дисертації та виносяться на захист, отримані автором особисто. Наукові статті здобувача з теми дисертації, опубліковані у фахових виданнях, є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження оприлюднено автором у виступах на наукових та науково-практичних конференціях: XI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (м. Переяслав-Хмельницький, 30–31 січня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальные научные проблемы. Рассмотрение, решение, практика» (м. Гданськ, 29–30 червня 2015 р.); III Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях молодих науковців» (м. Київ, 20 жовтня – 16 листопада 2014 р.); IX Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (м. Переяслав-Хмельницький, 3–4 грудня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції: «Приоритетные направления науки» (м. Закопане, 29–30 листопада 2015 р.); XII Міжнародній конференції «Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє» (м. Київ, 14 грудня 2015 р.).

Публікації. Результати дослідження оприлюднено у 13 публікаціях, із яких 6 у наукових фахових виданнях, затверджених МОН України за спеціальністю, 1 – у закордонному виданні та 6 публікацій апробаційного характеру.

Структура роботи обумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і

літератури (452 позицій) та 9 додатків. Повний обсяг дисертації становить 242 сторінок, з яких 191 – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету і завдання дисертації, його об'єкт, предмет та методи наукового пошуку; хронологічні межі й географічні рамки, наукову новизну та практичне значення, подано інформацію щодо апробації результатів дослідження, особистого внеску здобувача, розкрито структуру роботи.

У **першому розділі – «Історіографія, джерельна база та методи дослідження»** – встановлено стан наукового висвітлення теми, проаналізовано джерельну базу дослідження, обґрунтовано методи наукового пізнання.

У *підрозділі 1.1. «Стан наукової розробки теми»* доводиться, що історія середніх навчальних закладів Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст. не була предметом комплексного вивчення. Попередні наукові дослідження за проблемним принципом умовно об'єднано у дві групи: узагальнюючі видання з історії освіти Російської імперії 1860–1917 рр.; праці з історії навчальних закладів Полтавщини: пансіонів, прогімназій, гімназій, духовних та єпархіальних училищ, семінарій, кадетського корпусу та інституту шляхетних дівчат. За хронологічним принципом виокремлено три періоди накопичення знань про середні навчальні заклади: дореволюційний – друга половина XIX – початок XX ст.; радянський – 1921–1991 рр.; сучасний – з 1991 р. до сьогодення. Перший період охоплює також літературу, яка вийшла в умовах існування українських державних формувань упродовж революції 1917–1921 рр., однак ці джерела потребують окремого аналізу.

У дореволюційній історіографії діяльність середніх навчальних закладів Полтавської губернії висвітлена в працях І. Альошенцева та Є. Шмідта. Вони проаналізували зміст та законодавчу еволюцію статутів гімназій Російської імперії та в контексті їх значення показали особливості реалізації їх норм у навчальних закладах Лівобережної України. Ці праці сприяли з'ясуванню правових засад створення та функціонування освітніх установ у Полтавській губернії. Особливості розвитку мережі духовних і єпархіальних навчальних закладів висвітлено у працях А. Лазаревського та І. Павловського. Вони використали значний архівний матеріал і відобразили роль духівництва Полтавської єпархії в поширенні освіти. І. Павловський розглянув також здобутки та упущення Полтавського кадетського корпусу в підготовці офіцерських кадрів та склав реєстр його вихованців за півстоліття діяльності установи.

Діяльність царської державної влади стосовно розвитку освіти розглядалася у працях С. Рождественського та Є. Шумигорського. Дослідники характеризували освітні нововведення царату, підтримуючи в цьому російських імператорів, їх дружин і чиновників відповідних державних інституцій (насамперед Міністерства народної освіти (МОН)). Автори схвалювали освітню

політику самодержавства на українських територіях, теоретично підтримували заходи щодо зросійщення місцевого населення.

М. Драгоманов на фактичних матеріалах відобразив особливості реалізації імперським чиновництвом урядового курсу, спрямованого на виховання підростаючого покоління, доводив, що діячі загальноросійського визвольного руху опосередковано сприяли боротьбі із національно-визвольним рухом. Зросійщення школи глибоко дослідив М. Грушевський, який детально розглянув безправне становище української мови в Російській імперії.

Висвітленню освіти жінок присвячена праця О. Лихачової, яка отримала високу оцінку в дореволюційній та сучасній літературі. Дослідниця збирила й упорядкувала численні матеріали, які стосуються центральних губерній Російської імперії, зокрема Лівобережної України, що стали джерельною базою для наукових розробок.

Заснуванню жіночих середніх навчальних закладів у Правобережній Україні присвячена праця М. Поліщук. Дослідження навчальних закладів України відображено в узагальнюючій праці представника української діаспори С. Сірополка. Він з'ясував, які чинники впливали на розвиток освітньої сфери в Україні.

Радянський історик П. Зайончковський розглянув реорганізацію військових навчальних закладів та їх вплив на освіту. Дослідник позитивно оцінив відомчі гімназії, давши вищу оцінку їх освітньому рівню у порівнянні з кадетськими корпусами. На його погляд, в гімназіях вихованці отримували не лише військову, а й ґрунтовну загальноосвітню підготовку.

Різноманітні аспекти розвитку освіти в Україні в кінці XIX – початку XX ст. висвітлено у наукових працях В. Борисенка. Автор доводить, що скрутне матеріальне становище населення, національний гніт, заборона української мови перешкоджали розвитку народної освіти і культури українського народу. Монархічно-клерикальне спрямування навчально-виховного процесу, відсутність національних кваліфікованих педагогічних кадрів негативно позначалися на розвитку системи освіти в Україні.

Дослідники В. Жук, Т. Пустовіт та С. Фарина присвятили свої розвідки історії освіти і культури Полтавщини в дореволюційний період, зокрема розглянули історію гімназій, інституту шляхетних дівчат, кадетського корпусу. Фахівець з історії релігії Г. Надтока проаналізував роль духовенства в становленні освіти на Лівобережній Україні, визначив витрати на утримання духовних навчальних закладів, з'ясував кількісний склад учнів і вчителів. Освітню діяльність православного духовенства в Україні в XIX – на початку XX ст. висвітлено в дисертаційному дослідженні Г. Степаненко. У ньому показано регіональні особливості діяльності православного духовенства у сфері освіти, однак інформація про специфіку функціонування навчальних закладів Полтавської єпархії подана фрагментарно.

У праці Т. Тронько розкрито діяльність вищих та місцевих органів царської влади щодо розвитку середньої освіти жіноцтва у Наддніпрянській Україні. У дослідженні Т. Сухенко подана розгорнута характеристика жіночої

освіти в Україні, показана роль громадськості та приватних осіб у створенні освітніх установ. Зокрема, аналізується навчальний процес Полтавського інституту шляхетних дівчат.

У працях І. Добрянського та В. Постолатія розглядається роль громадських об'єднань та приватної ініціативи у відкритті та функціонуванні освітянських установ в Україні. Доводиться, що громадськість у низці випадків намагалася відкривати навчальні заклади всупереч позиції офіційної влади, яка обстоювала політику царизму та обмежувала розвиток навчальних закладів освіти в Україні.

Історію середньої освіти, зокрема Лівобережної України, розглядали М. Богуславський та Н. Побірченко. Вони досліджували окремі аспекти формування національної свідомості в молоді України, показали роль громад у поширенні науково-просвітницьких знань серед населення.

У дисертації О. Скрябіна висвітлено зміст навчально-виховного процесу та особливості підготовки вихованців у військових гімназіях та кадетських корпусах, зокрема у Полтавському кадетському корпусі. У дисертації І. Левченко розглянуто роль громадськості у відкритті та функціонуванні гімназій в Полтавській губернії. Дослідниця доводить, що матеріальна допомога громадськості сприяла розширенню бібліотечних фондів, навчальних кабінетів тощо.

Таким чином, історіографічний аналіз теми свідчить, що накопичено значний фактичний матеріал та висвітлено окремі аспекти з історії середніх навчальних закладів Полтавської губернії. Однак ці напрацювання потребують аналізу і цілісної систематизації основних напрямів організації та діяльності навчальних закладів. Дореволюційна історіографія вирізняється джерелознавчим потенціалом, адже ці праці видано безпосередньо в роки становлення та функціонування середніх освітніх установ. До того ж це переважно видання, які репрезентують імперське бачення, зросійщення освіти українців і мають переважно інформативний, ніж аналітичний характер. Певний виняток становили праці М. Драгоманова, М. Грушевського, в яких показано, що царат використовував навчальні заклади України для утвердження самодержавства та зросіщення українців. Другий період розвитку історіографії – радянський, коли праці мали переважно марксистсько-ленінське забарвлення і були заідеологізовані. Третій період – це часи незалежності України, коли почали з'являтися роботи, незалежні від ідеологічних нашарувань, а їх автори одержали можливість вільно висловлювати свої оцінки, вводити у науковий обіг маловідомі джерела, що надає цим дослідженням відповідну достовірність.

У підрозділі 1.2. *«Джерельна база та методи дослідження»* характеризується комплекс виявлених джерел та визначаються методи їх дослідження.

При підготовці дисертації використано опубліковані законодавчі та нормативні документи царського уряду: постанови, циркуляри, статuti, інструкції. Їх аналіз дав можливість з'ясувати особливості регіональної

політики царизму в галузі освіти. Статути та циркуляри визначали умови відкриття та функціонування різних типів середніх навчальних закладів, підпорядкованих відповідним міністерствам та відомствам Російської імперії: «Статут для гімназій та прогімназій МОН» 1864 та 1871 рр.; «Статут для реальних училищ відомства МОН» 1872 р.; «Настанови для освіти вихованок жіночих навчальних закладів»; «Положення про жіночі гімназії та прогімназії МОН» 1880 р.; «Правила для учнів гімназій та прогімназій відомства МОН» від 1874 р.; «Правила про покарання», затверджені у 1874 р.

Використано звіти: «Про стан і діяльність Полтавського Єпархіального Свято-Макаріївського Братства за 1896 рік», «Про стан церковно-приходських шкіл і шкіл грамоти Полтавської єпархії за 1890–91 навч. р.», «Звіт Полтавської повітової Земської управи з народної освіти за 1900 рік XXXVII черговим Полтавським повітовим земським збором», «Звіт попечителя Київського навчального округу про стан навчальних закладів округу за 1910 рік». У цих документах, окрім регіональних статистичних даних, зафіксовано етапи розвитку установ, зміни в керівництві та педагогічному складі, тощо.

Законодавчі акти, присвячені освітній діяльності середніх навчальних закладів, містяться у «Повному зібранні законів Російської імперії». Проаналізовано та використано укази й розпорядження Св. Синоду, щорічні звіти обер-прокурорів Св. Синоду. Згадані документи містять інформацію про духовні навчальні заклади, якісну та кількісну характеристику учнівського та викладацького складу, дані про надання цим закладам державної та приватної допомоги, про пожертви від монастирів.

Використано матеріали фондів Центрального державного історичного архіву, м. Київ (ЦДІАК України): Київська духовна консисторія (ф. 127), Полтавський кадетський корпус (ф. 267), Полтавське губернське жандармське управління (ф. 323), Управління київського навчального округу (ф. 707), Київська духовна академія (ф. 711). У відповідних справах міститься інформація щодо заснування середніх навчальних закладів Полтавської губернії: листування, звіти, статистичні відомості, циркулярні розпорядження, які дозволили дізнатися факти про діяльність відомств, що займалися організацією освітньої сфери. У фондах 267 та 707 проаналізовано документи про відкриття навчальних закладів та їх реорганізацію. У фондах, де зосереджено матеріали канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора та попечителя Київського навчального округу, досліджено звіти директорів училищ та гімназій Полтавської губернії. Суспільно-політичні погляди учнів і вчителів відображено у справах фонду 323, у яких зафіксовані факти поширення в навчальних закладах забороненої літератури та антиурядові висловлювання їхніх вихованців і педагогів.

У Державному архіві Полтавської області (ДАПО) проаналізовано матеріали ф. 706 (Полтавська духовна консисторія), ф. 770 (Доглядач Лубенського духовного училища, з 1854 р. Лубенське повітове духовне училище), ф. 958 (Миргородське повітове училище). У фондах 706, 770, 958 зосереджено справи про організацію навчального процесу, фінансові

розрахунки навчальних закладів, документи про матеріальний стан батьків учнів Лубенського духовного училища, Маріїнської жіночої гімназії, Полтавської першої чоловічої гімназії. У фонді 706 вивчено документи про освітню діяльність Полтавської духовної консисторії, що отримувала та зберігала укази і розпорядження Св. Синоду, на основі яких видавала власні документи, що регламентували діяльність училища та консисторії. Використано укази, розпорядження Св. Синоду та рішення керівництва Полтавської духовної консисторії, їхні щорічні звіти про стан єпархії, матеріали єпархіальних з'їздів.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) аналізувалися матеріали ф. 166 (Народний комісаріат освіти УСРР), у якому містяться статuti, проекти навчальних планів, списки викладацького та учнівського складу, кошториси прибутків і видатків на утримання Полтавського жіночого інституту в дореволюційний період.

Використано тогочасні навчальні підручники та посібники для середніх навчальних закладів. Вони дали можливість з'ясувати зміст навчання, його виховну та світоглядну спрямованість. Частину інформації почерпнуто з мемуарів безпосередніх учасників подій, пов'язаних із заснуванням та діяльністю навчальних закладів Полтавської губернії, серед яких спогади міністрів народної освіти 1860–1880-х рр. І. Толстого та О. Головніна. Однак більшість мемуарів містять загальні міркування та особисті суб'єктивні враження від подій. Тому їх зміст аналізувався критично, а наведені факти й події зіставлялися з офіційними матеріалами, почерпнутими в архівах.

Загалом наявна джерельна база має досить широкий спектр тематичного наповнення. Її всебічний аналіз дозволив реалізувати намічену мету та успішно виконати поставлені завдання.

У процесі написання дисертації було використано комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, дедукція, індукція, пояснення), міждисциплінарних (історико-педагогічного, історико-статистичного, історико-біографічного, історико-правового характеру) та спеціальних історичних (конкретно-пошуковий, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, історико-хронологічний) методів дослідження. Зокрема, спеціально-історичні методи виступали як конкретні способи пізнання окремих фактів, явищ і подій. Конкретно-пошуковий метод дозволив виявити та проаналізувати джерельну базу. Історико-генетичний – сприяв об'єктивному відображенню передумов відкриття та етапів розвитку середніх навчальних закладів у Полтавській губернії. З огляду на предмет дослідження увага акцентувалася на використанні порівняльно-історичного методу, завдяки якому зіставлялися факти й виявлялися аналогії та відмінності у розвитку освіти зазначеного періоду. Керуючись історико-типологічним методом, вдалося ідентифікувати типи навчальних закладів регіону, порівняти їх із аналогічними в інших губерніях Російської імперії. Застосування історико-системного методу дозволило виявити функціональні взаємозв'язки

компонентів системи середньої освіти Полтавської губернії та визначити їх характерні особливості.

Доводилося враховувати, що окремі явища, які стосуються розвитку навчальних закладів освіти Лівобережної України, можуть мати схожий зміст, але різні форми прояву в часі та просторі. За допомогою історико-порівняльного методу здійснено порівняння витрат на утримання середніх навчальних закладів регіону.

Таким чином, поєднання наукових принципів та методів дослідження дозволило виконати поставлене завдання, розкрити тему дисертації у послідовній та логічно завершеній формі, уникнути суб'єктивних оцінок, забезпечити наукову достовірність результатів дослідження.

У другому розділі – «Заснування та функціонування навчальних закладів Полтавської губернії у другій половині XIX – початку XX століття» – розглянуто правовий та соціальний механізм заснування закладів системи середньої освіти в регіоні, їх типи та фінансове утримання.

У підрозділі 2.1. *«Правові засади заснування навчальних закладів у Лівобережній Україні»* з'ясовано, що механізм їх відкриття на Лівобережжі, яке включало і Полтавську губернію, полягав у наступному: ініціатори зобов'язані були довести місцевій владі необхідність установи, наявність приміщення та коштів на його відкриття та утримання; мав бути підготовлений статут закладу. Остаточне рішення про відкриття приймало керівництво Київського навчального округу. Навчальні заклади перебували під пильною увагою місцевих органів влади та представників царського уряду (Міністерства внутрішніх справ і профільного відомства), які контролювали діяльність освітніх установ.

Роль земських установ у розвитку народної освіти регулювалася «Положенням про початкові народні училища» від 14 липня 1864 р., яке розширювало можливості громад у створенні середніх закладів освіти. Право земських установ зводилося до визначення змісту і порядку звітності про витрачені грошові кошти, подання кандидатів на викладацькі посади, виборів попечителів училищ, які утримувалися за рахунок місцевих органів самоврядування, участі представників у діяльності губернських і повітових училищних рад. На початку діяльності земств (60-ті рр. XIX ст.) їх увага до освіти зосереджувалася переважно на збиранні коштів для облаштування навчальних закладів. Царський уряд вбачав у цих новостворених органах своєрідного помічника та, разом із тим, конкурента, що швидко зміцнювався й виявляв здатність самостійно долати назрілі соціальні проблеми. Лише за 1867 р. земство Полтавської губернії відкрило 21 земську школу.

Освітні реформи 60-х рр. XIX ст. в Російській імперії внесли суттєві зміни в діяльність навчальних закладів України. Особливо помітні зміни відбулися у жіночій освіті, якій стали приділяти більше уваги завдяки тому, що царський уряд почав усвідомлювати суттєву роль жінок у житті суспільства. Загалом реформи відкрили для нижчих верств суспільства більший доступ до освіти на всіх рівнях, включаючи університетський. З 1868 р. було

запроваджено автономію університетів, а 1878 р. право вступу до них отримали жінки. Дозволялося відкривати у губернських і великих повітових містах жіночі училища для дівчат із усіх станів з метою надання їм відповідної освіти.

Постанова царського уряду від 1887 р. про так званих «кухарчиних дітей» мала класовий і шовіністичний характер стосовно цілей освіти. Згідно з цим документом заборонялося зараховувати до гімназій дітей з малозабезпечених селянських родин, дрібних торговців, прислуги, а в разі їх прийняття до цих закладів збільшувалася плата за їхнє навчання.

З 1862 року всі жіночі середні навчальні заклади (гімназії та прогімназії) МОН були під опікою імператриці Марії Олександрівни й отримали найменування Маріїнських. Це свідчить про те, що першими жіночими гімназіями у Російській імперії, зокрема і Полтавській губернії, були гімназії Відомства установ імператриці Марії. Міністерські жіночі гімназії почали функціонувати пізніше. Приватні жіночі заклади виникли з пансіонів, підпорядковувалися керівництву Київського навчального округу та дотримувалися правил профільного міністерства.

Особливе місце в освітній політиці царського уряду займала духовна освіта. Внаслідок реформи навіть жінки, незалежно від походження та матеріальних статків, мали можливість її здобувати. Почали створюватися жіночі єпархіальні училища (Полтавське у 1868 р.), які підпорядковувалися єпархіальним архієреям.

Військові гімназії та кадетські корпуси належали до загальноосвітніх навчальних закладів, а тому навчально-виховний процес у них став носієм тогочасних тенденцій розвитку вітчизняної освіти і педагогічної науки. Загальна мета діяльності військових навчальних закладів, серед яких і полтавські, відображена у «Загальному положенні та Статуті військово-навчальних закладів 2-го класу».

Отже, якщо період освітніх контрреформ 1870–1880-х рр. вирізнявся посиленням централізації та контролю, то останнє десятиліття XIX – початок XX ст. – це найсприятливіший етап розвитку мережі середніх навчальних закладів у регіоні.

У підрозділі 2.2. *«Розвиток середніх навчальних закладів в Полтавській губернії, їх типи та ресурси утримання»* показано, що у системі освіти губернії другої половини XIX – початку XX ст. функціонували навчальні заклади, які перебували під опікою відповідних структур: духовні (духовні та єпархіальні училища, семінарії); приватні (гімназії, прогімназії, пансіони); імператриці Марії (Маріїнська гімназія та Інститут шляхетних дівчат); державні, або міністерські (гімназії та училища).

На початку 60-х рр. XIX ст. в Полтавській губернії діяло 24 приватні навчальні заклади. Сюди входили і жіночі пансіони, які поділялися на три категорії, що прирівнювалися відповідно до гімназій, повітових та парафіяльних училищ. Вони призначалися для навчання та виховання дітей вищих верств населення – дворян, купців двох вищих гільдій та обер-офіцерів. Лише 1878 р. було дозволено приймати дочок представників усіх станів, не

обкладених подушним податком. Заснування пансіонів створило альтернативу домашній освіті, доступній лише заможним верствам суспільства.

Ініціаторами відкриття та власниками приватних шкіл були особи різних соціальних станів та суспільного становища. Зокрема, засновником закладів освіти в повітах губернії були: дочка штабс-капітана Плаксіна, колишня власниця приватного пансіону в м. Олександрії Корецька (заснувала пансіон для дівчат у м. Лохвиці), дворянка Маріанна Церницька, дружина титулярного радника Аліна Сосі, домашня вчителька Прокоф'єва, титулярний радник де Лельпор, тощо.

З-поміж середніх навчальних закладів найпочесніше місце належало гімназіям. Особливо активно у регіоні їх відкриття відбувалося наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (за винятком губернського центру). Значну мережу середніх навчальних закладів становили чоловічі гімназії, які функціонували у Лубнах, Миргороді, Переяславі, Пирятині, Прилуках, Золотоноші, Гадячі та Полтаві.

Для губернії був характерним великий вплив на розвиток освіти окремих місцевих уродженців, відомих культурних діячів, насамперед представників козацько-старшинських родів. Наприклад, функціонування гімназії в Лубнах (відкрита 1872 р.) пов'язане з директором М. Симоновим – відомим українським етнографом, фольклористом, укладачем збірки «Українських приказок» і автором багатьох оповідань; відкриття аналогічного закладу в Прилуках – із І. Скоропадським, який заради цього продав за помірну ціну власну садибу. Вагому роль у житті Полтавського єпархіального училища в 1870-х рр. відігравала Є. Милорадович, у 1880-х рр. – С. Капніст. Численні подібні приклади (Миргородська, Гадяцька, Переяславська, Полтавська, Пирятинська, Золотоніська чоловічі гімназії) засвідчують прагнення місцевих дворян-українців (серед незгаданих – Гамаліїв, Кочубеїв, Лукашевичів, Старицьких та ін.) брати активну участь у освітньому розвитку регіону.

Духовними навчальними закладами в Україні, які надавали середню освіту, були духовні та єпархіальні училища, семінарія. Одним із головних напрямків діяльності православного духовництва Полтавської єпархії було створення мережі чоловічих та жіночих духовних освітніх установ. Такі навчальні заклади були місцем не тільки здобуття духовної освіти, а й поширення православної віри в єпархії. Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в Полтавській єпархії функціонувало 6 духовних навчальних закладів – 4 духовних та 2 єпархіальні жіночі училища (у Полтаві, Переяславі, Лубнах, Ромнах). У цих самих містах функціонували духовні училища, в яких навчалися лише чоловіки. Основне завдання духовних училищ полягало у підготовці синів представників духовництва до вступу в семінарію. Це стало важливим фактором у формуванні духовної освіти єпархії у досліджувану добу.

Важливою освітньою установою була Полтавська духовна семінарія (м. Полтава). Вона готувала юнацтво до служіння православної церкві. Навчання в семінаріях було безкоштовним, причому сиріт та дітей з бідних родин приймали на державне утримання. Більша частина вихованців

призначалася єпархіальним керівництвом на посади священно- та церковнослужителів або вчителів і доглядачів у духовні навчальні заклади. Враховуючи відносно велику кількість початкових духовних закладів у Полтавській єпархії, можна зазначити, що тих, хто бажав вступити до місцевої семінарії, завжди було дуже багато, а за кількісною вихованців цей заклад займав одне з перших місць на території України.

Вихованцями Полтавської семінарії продовжували залишатися здебільшого особи духовного походження, незважаючи на введення статутом 1867 р. права на здобуття духовної освіти представниками будь-яких суспільних станів. Учні утримувалися за власні кошти (називалася «своєкоштными»), та за рахунок держави («повнокоштни», або повні пансіонери).

Новий тип середніх навчальних закладів – реальні училища з'явилися в Україні у 1872 р. (Кременчуцьке – в 1873 р., Полтавське – в 1876 р.). Після закінчення освітньої установи випускники мали право вступати до технічних інститутів. Кременчуцьке реальне училище напередодні Першої світової війни вважалося одним з найкращих середніх навчальних закладів міста. Його відкриття стало можливим завдяки благодійності. Купець Смирнов заповів Кременчуку 35 тис. крб. для розвитку освіти. З цієї суми міська дума витратила близько 15 тис. крб. на придбання ділянки землі, а на решту замовила проект спеціальної навчальної та службових будівель. Це була одна з кращих будівель, споруджених у Київському навчальному окрузі для установ освіти.

У другій половині XIX ст. відбувався найбільш активний процес розширення мережі середніх жіночих навчальних закладів. Поряд із державними гімназіями та прогімназіями, де навчалися діти з заможних родин, з'явилися освітні установи, що стали доступними й для збіднілих верств суспільства. Завдяки ініціативі місцевого духовенства створювалися єпархіальні жіночі училища. У другій половині XIX – на початку XX ст. вони залишались єдиними спеціальними середніми жіночими закладами, що належали духовному відомству. Вони виконували подвійну роль: надавали можливість дочкам представників духовенства здобути освіту, наближену за своїм рівнем до гімназичної, з іншого – соціально підтримували духовенство, відкриваючи можливість дітям його представників здобути безкоштовну освіту.

Жіночих державних гімназій у Полтавській губернії в означені роки функціонувало вісім (Кобеляцька, Лубенська, Кременчуцька, Пирятинська, Зиньківська, Переяславська, Золотоніська, Роменська). Приватних гімназій та прогімназій цього типу у Полтаві було шість. Функціонував також завдяки благодійності Інститут шляхетних дівчат у м. Полтаві, який разом із приватними пансіонами утворював мережу середніх жіночих закладів у Полтавській губернії.

Через відсутність належного державного фінансування та організаційного керівництва мережа середніх чоловічих і жіночих шкіл формувалася досить стихійно. Їх фінансування відбувалося із місцевого державного бюджету, а також за рахунок плати за навчання. Суттєвим джерелом надходжень були

кошти, що виділяли представники міської думи та земств, а також пожертвування від приватних осіб.

Отже, заснування та функціонування навчальних закладів Полтавської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. відбувалося у правовому полі Російської імперії з деякими регіональними відмінностями, які впливали на інтенсивність і географію розвитку мережі, рівень матеріально-організаційного забезпечення, ступінь залежності від окружного керівництва.

У третьому розділі – «Організація навчання та виховання учнів середніх навчальних закладів Полтавської губернії» – розглянуто процес відбору викладачів, проведено аналіз складу вихованців навчальних закладів і з'ясовано специфіку організації навчання та виховання.

У підрозділі 3.1. «Формування складу вчителів та вихованців середніх навчальних закладів» доводиться, що педагогічний склад гімназій губернії мав належний освітній рівень. Вчителями працювали випускники університетів, вчительських інститутів, духовних семінарій, вищих жіночих курсів, жіночих гімназій, інститутів шляхетних дівчат. Кожен викладач повинен був мати, крім університетської освіти, відповідний документ про закінчення вчительських курсів. Після стажування, яке тривало від 4 місяців до року, отримувалася посада вчителя, а при вступі на посаду учителі присягалися на вірність службі Російській імперії. Педагоги мали право викладати в освітній установі кілька предметів.

У Полтавській та Кременчуцькій жіночих гімназіях переважна більшість викладацького складу становили випускниці Вищих жіночих Бестужевських курсів та Смольного інституту. Викладачі повітових та духовних училищ мали здебільшого семінарську освіту.

У 60-х рр. XIX ст. відбулося реформування військових навчальних закладів, яке позитивно вплинуло на поліпшення якісного складу педагогічних кадрів освітніх закладів. Кадетські корпуси були перетворені на військові гімназії, викладачів призначали переважно з університетською освітою. Ними могли стати не лише офіцери, а й цивільні особи, що мали як мінімум середню освіту і досвід педагогічної роботи.

У чоловічих гімназіях у другій половині XIX – на початку XX ст. спостерігалася тенденція до збільшення кількості учнів, що пояснювалося зростанням значення середньої освіти для вступу до вищих навчальних закладів і подальшої професійної кар'єри, а також зумовлювалося модернізаційними зрушеннями того часу. Загалом навчання було платним, тому фінансову можливість навчатися мали діти з родин привілейованих верств суспільства та сімей середнього достатку. Подібна тенденція спостерігалася і у жіночих середніх навчальних закладах. Зокрема, в перший рік існування Полтавського жіночого училища (1860 р.) у ньому навчалася 194 учениці, 1862 р. – 233, а в 1864 р. – 202 учениці. У 1864 р. серед учениць вихідці з дворян становили 134 особи, з духовенства – 9, з інших станів – 59. Учні середніх навчальних закладів Полтавської губернії були вихідцями із різних верств соціуму, але

переважали вихованці з привілейованих станів – дворян, духовенства, землевласників та ін.

У підрозділі 3.2. *«Пріоритети у навчанні вихованців середніх навчальних закладів»* відображено особливості навчально-виховного процесу. З'ясовано, що у приватних жіночих закладах на першому місці була французька мова та засвоєння світських манерів. У всіх гімназіях вихованці вивчали різнопрофільні предмети: Закон Божий, загальну історію, законодавство, загальну географію, природознавство, фізику, математичну географію, математику, філософську пропедевтику, російську мову та літературу, латинську, грецьку, французьку, англійську та німецьку мови. Учні займалися також музикою, малюванням та фізкультурою, однак оцінки їхньої успішності із цих дисциплін в атестаті не фіксувалися. Поступово зростала кількість годин на вивчення іноземних мов (особливо французької) у Маріїнських гімназіях. У кадетському корпусі особлива увага приділялася математичним наукам, російській словесності та мовам. Кадети вчили хімію та космографію, яких не було в інших середніх навчальних закладах. Духовна освіта за своїм змістом мала домінуючий релігійний характер, а гуманітарні дисципліни, що вивчалися в семінарії, були просякнуті ідеями самодержавства та православ'я.

Встановлено, що у середніх навчальних закладах Полтавщини викладачами працювали також іноземці, які викладали французьку та німецьку мови. Основні знання учнів ґрунтувалися на підвалинах, єдиних для гімназій усієї Російської імперії. Підручники й посібники не містили жодної інформації з історії та культури України. Викладання передбачених дисциплін відбувалося російською мовою, що ускладнювало засвоєння матеріалу, особливо для вихідців із сільської місцевості. Це знищувало в учнів відчуття рідної мови та ускладнювало процес набуття нових знань.

У підрозділі 3.3. *«Особливості виховання учнів залежно від типу навчального закладу освіти»* показано, що освітні реформи в Російській імперії мали на меті надати вихованцям знання і практичні вміння, адаптовані до професійної діяльності в умовах ринкової економіки.

У жіночих навчальних закладах особлива увага приділялася моральному вихованню учениць. Для цього підбиралися матеріали з творів різних письменників, а обговорення прочитаних книг було обов'язковим елементом гімназійного навчання. Головними заходами морально-виховного впливу на вихованок гімназії були молитви, читання та пояснення закономірностей Євангелія, відвідування церковних богослужінь, урочистих актів та літературно-музичних вечорів. Викладачі орієнтували гімназисток на досягнення високих ідеалів та життєвих цінностей, а тому пропонували виконувати завдання, які мали на меті проявити творчий підхід учениць до навчання. Під час навчального процесу оцінювалися не лише знання, а й поведінка, уважність.

Вихованці не завжди задовольнялися навчальним курсом, вони займалися самоосвітою й творчим розвитком, тому викладачі сприяли створенню гуртків, товариств для спільного читання та проведення вільного часу.

Вихованці Прилуцької гімназії у 1907 р. створили «Союз учнів». Нелегальна учнівська організація поширила серед гімназистів відозву, яка закликала до боротьби зі «шкільним режимом». «Союз учнів» сповідував доктрину Української соціал-демократичної партії та проводив антиурядову пропаганду серед місцевих жителів довколишніх сіл. Влаштовувалися також літературно-музичні зібрання, на яких вихованці навчалися співу, виконанню музичних п'єс. Найпоширенішими формами виховання в гімназіях були благодійні вечори, колективні відвідування театру, заняття в театральних та музичних гуртках. До 100-літнього ювілею письменника М. Гоголя викладачі та учні Золотоніської гімназії організували театральну виставу та урочисті збори. Під час канікул вихованцям влаштовувалися екскурсії у Полтаву та Київ, де їх ознайомлювали з історичними пам'ятками (Лубенським Спасо-Преображенським монастирем та Києво-Печерською лаврою). Викладачі Петровського кадетського корпусу вважали основною метою своєї роботи «виховання патріотичних почуттів, шляхетності душі й твердості характеру молодих дворян», що передбачало загальну підготовку, частиною якої було вивчення різних мистецтв.

Переважає більшість середніх навчальних закладів освіти Полтавської губернії проводили комплексні виховні заходи, метою яких було формування слухняних громадян Російської імперії. У гімназіях багато уваги приділялося духовним потребам вихованців. Для них організовувалися театральні вистави, музичні та літературні вечори, тематичні прогулянки, екскурсії. Якість виховної роботи залежала від керівництва закладів та викладачів, які залучали вихованців до її проведення. Заходи сприяли розвитку патріотичного, естетичного та інтелектуального виховання учнів, які самі брали участь у діях. Царський уряд виробив модель виховання молодшої особистості, що формувалася у процесі навчання в закладах освіти. Своєю чергою викладачі здійснювали моральне, релігійне, патріотичне, естетичне виховання шляхом використання різних форм і методів виховної роботи.

Таким чином, організація навчально-виховного процесу в середніх навчальних закладах Полтавської губернії не просто регулювалася міністерськими інструкціями та вказівками, а й залежала від рівня професіоналізму тутешнього педагогічного персоналу. При цьому виховання учнів, особливо позашкільна робота, подекуди мали регіональну специфіку. Разом із тим, домінуючою була загальноімперська практика боротьби із проявами національного життя в освіті, однак вона втрачала свою ефективність зі зростанням суспільно-політичної активності (особливо на початку XX ст.).

У **висновках** сформульовано засадничі положення дисертаційного дослідження, основні з яких виносяться на захист:

1. Аналіз історіографії засвідчив, що історія середніх навчальних закладів Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст. не була предметом спеціального, комплексного дослідження. Дореволюційні автори переважно захищали офіційну освітянську політику царату, а їхні праці не містили критичних підходів, хоча наводився значний фактичний матеріал. Радянська

історіографія дореволюційної України висвітлювала відповідну проблематику з класових позицій, із переважанням ідеології над науковим аналізом. Новітня вітчизняна історіографія розглядає діяльність тогочасних навчальних закладів з позиції загальнолюдських цінностей, україноцентризму, відмови від радянських стереотипів в оцінці освітянської сфери минулого.

Використання видового принципу, в поєднанні із врахуванням специфіки теми, дозволило визначити джерельну базу дослідження, охарактеризувати комплекс законодавчих та нормативних документів урядового, міністерського, окружного та губернського рівнів. Залучене при написанні дисертації різноманіття цих матеріалів забезпечило різновекторну перевірку ступеню достовірності фактів, сприяло посиленню наукової об'єктивності та досягненню поставленої мети. Виконанню окреслених завдань сприяла обрана система методологічних принципів та підходів, яка надала дисертації логічно завершеної форми та забезпечила наукову достовірність результатів дослідження.

2. Встановлено правові засади функціонування системи середньої освіти у Полтавській губернії, які були характерними і для інших регіонів Лівобережної України: ініціаторами її розвитку виступали земства, станові органи та окремі приватні особи. Остаточне рішення, з урахуванням наявності коштів та приміщення, приймало керівництво навчального округу. Особливості діяльності середніх навчальних закладів визначалися Міністерством народної освіти, їх Статутами, відповідними циркулярами та постановами.

Виявлено, що відкриттю та функціонуванню освітніх установ Полтавщини сприяли доброчинці, які займали різні посади у керівній ієрархії повітів, а також частина заможних людей. Дбали про відкриття закладів освіти та надавали фінансову підтримку, зокрема у місті Переяславі, тогочасний голова міської думи І. Холодний, керівник переяславського земства В. Гамалія, родина повітового предводителя дворянства О. Горчакова. У Лубенському повіті кошти на розвиток освіти виділяли поміщик П. Милорадович, надвірний радник П. Мизевський; у Полтавському повіті навчальні заклади опікали дворянин П. Величко, архієрей Іван, архімандрит Хрестовоздвиженського монастиря Феодосій (Стефанський), граф В. Кочубей, поет і перекладач М. Гнедич. Заклади освіти у Пирятинському повіті фінансово підтримував землевласник Г. Вишневський.

Проведена царським урядом в середині XIX ст. реформа помітно відкрила шлях до середньої освіти ширшим верствам суспільства, актуалізувала здобуття вищої освіти. Середня освіта реформувалася на основі Статуту 1864 р.: створювалися класичні та реальні, чоловічі й жіночі гімназії. Однак реформа не запрацювала повною мірою, оскільки відчувався дефіцит коштів і педагогічних кадрів. При цьому селянство мало обмежені фінансові можливості для отримання освіти, а профільне міністерство з кінця 1860-х рр. стало на шлях централізації та посилення контролю. Апогеєм цієї політики став сумнозвісний циркуляр про «кухарчиних дітей» 1887 р., згідно з яким заборонялося

зараховувати до гімназій дітей бідних селян, дрібних торговців, прислуги, а також збільшувалася плата за навчання.

3. З'ясовано, що в Полтавській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. функціонували такі типи навчальних закладів: духовні (духовні та єпархіальних училища, семінарії); приватні (гімназії, прогімназії, пансіони); імператриці Марії (Маріїнська гімназія та Інститут шляхетних дівчат); державні (міністерські; гімназії, училища). Серед відкритих у досліджувані роки середніх навчальних закладів і тих, що функціонували у той час, переважали гімназії.

Станом на 1916 р. у Полтавській губернії було 34 гімназії та училища різного профілю: 5 реальних (у Полтаві, Кременчуці, Лохвиці, Ромнах, Хоролі), 6 комерційних (у Полтаві, Кобеляках, Кременчуці, Лохвиці, Переяславі, Ромнах), 4 духовних училища (у Полтаві, Переяславі, Ромнах, Лубнах) та семінарія в Полтаві. Приватних гімназій та прогімназій налічувалося 56 %. Серед усіх середніх навчальних закладів найменше було освітніх установ Міністерства народної освіти, які становили 18 % від загальної кількості. У ці ж роки функціонувала гімназія Відомства закладів імператриці Марії, а також інститут шляхетних дівчат та кадетський корпус, які діяли в м. Полтава. У другій половині XIX ст. популярність пансіонів знижується через відкриття жіночих гімназій, прогімназій та інститутів. У 1890-х – 1900-х рр. збільшилася кількість приватних закладів освіти. Створювалися та реорганізовувалися єпархіальні училища, що свідчило про вдосконалення духовної освіти та її розширення. Характерними ознаками закладів був напівзакритий характер навчання та виховання, відносно низька плата за навчання. У досліджуваній період відбувається активний процес поширення мережі середніх жіночих закладів яких на Полтавщині нараховувалося 42 %.

4. Виявлено, що у другій половині XIX – на початку XX ст. помітно посилилися вимоги при доборі викладачів для роботи в середніх навчальних закладах. Перевага надавалася професійним та особистим якостям викладача, враховувалася їх фахова освіта, моральні якості, а також політична благонадійність. До педагогічної діяльності у гімназіях допускалися особи, які закінчили вчительські інститути, духовні семінарії, вищі жіночі курси, гімназії, інститути шляхетних дівчат. У духовних, повітових, єпархіальних училищах педагогічний склад мав переважно семінарську освіту. У військових навчальних закладах викладачами працювали переважно особи з університетською освітою та досвідом роботи в класичних гімназіях, а також колишні офіцери.

Викладачами у навчальних закладах Полтавщини працювали талановиті педагоги, відомі діячі науки і культури, громадські активісти. Автор багатьох наукових праць І. Павловський викладав історію у Полтавському кадетському корпусі; редактор газети «Полтавські губернські відомості» П. Бодянський працював викладачем у Полтавському дівочому інституті та кадетському корпусі; відомий художник-портретист І. Зайцев працював інспектором у Полтавському інституті шляхетних дівчат; письменник П. Гулак-Артемівський керував навчальною частиною у Полтавському інституті шляхетних дівчат;

видатний чеський педагог і композитор А. Єдлічка викладав гру на фортепіано в інституті шляхетних дівчат в Полтаві.

У середніх навчальних закладах Полтавщини другої половини XIX – початку XX ст. навчалися учні, які з часом стали відомими в Україні та за її межами. Вихованець Переяславської чоловічої гімназії С. Малащенко – доктор технічних наук, автор багатьох винаходів із механіки. Прилуцьку чоловічу гімназію закінчили: Г. Вороний, який став відомим математиком, членом-кореспондентом Петербурзької академії наук, професором Варшавського університету; С. Маслов, член-кореспондент АН УРСР, доктор філологічних наук, професор Київського університету; Л. Ревуцький, видатний композитор, академік АН УРСР, тощо. У Лубенській гімназії навчалися О. Шліхтер (відомий економіст), В. Шемет (активний член Братства тарасівців, співзасновник Української народної партії) та ін.

Встановлено, що у середніх навчальних закладах освіти Полтавської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. спостерігалася тенденція зростання кількості учнів. У Полтавському інституті шляхетних дівчат у 1860 р. навчалася – 172, у 1910 р. – 209 учениць; у Полтавському жіночому єпархіальному училищі у 1868 р. налічувалося 185 учениць, у 1886 р. – 270, у 1890 р. – 276, у 1895 р. – 385, 1896 р. – 441 учениць; у чоловічій Переяславській гімназії опановувало освіту: у 1907 р. – 262, 1909 р. – 298 осіб. Зростає потяг до навчання у тих установах, які надавали учням середню освіту та можливість після її закінчення вступати до вищих навчальних закладів. Аналіз складу вихованців середніх навчальних закладів показав, що вони репрезентували дітей різних верств соціуму, але переважали представники заможних станів: поміщиків, купців, духівництва. Серед вихованців у духовних освітніх установах переважали діти з родин духовенства.

5. З'ясовано, що в середніх навчальних закладах учні вивчали різнопрофільні предмети, передусім Закон Божий, загальну історію, законодавство, загальну географію, природознавство, фізику, математику, російську мову та літературу, латинську, грецьку, французьку, англійську та німецьку мови. У жіночих навчальних закладах зусилля учнів зосереджувалися на вивченні іноземних мов (французької та німецької). У військових освітніх установах особлива увага приділялася математичним наукам, гімнастиці, російській словесності та іноземним мовам. За своїм змістом духовна освіта мала релігійно-гуманітарний характер. Дисципліни, що вивчалися в середніх навчальних закладах, були просякнуті ідеями самодержавства, православ'я і народності. У вихованців формували релігійний світогляд як систему поглядів і уявлень, що мали відображати ставлення людини до реальності, життєву позицію особистості й ціннісні орієнтації.

Аналіз показав, що діяльність середніх навчальних закладів освіти Полтавської губернії, як і загалом Лівобережної України, будувалася за російським зразком, що проявлявся у відповідній мові викладання, використанні загальноросійських підручників, організації навчання та виховання на засадах самодержавства, православної релігії та «великоруської

народності». Керівництво навчальних закладів Полтавщини було зобов'язане сприяти запровадженню царського циркуляру від 1863 р. та Емського указу 1876 р., які обмежували використання української мови, зокрема й у школах.

Головними заходами морально-виховного впливу на вихованців було читання та пояснення законовчителем Євангелія, відвідування богослужінь. З виховною метою проводилися розважальні вечори (читання поетичних творів, хорівий спів, виконання музичних п'єс, танці, вистави тощо). Учителі обирали доцільні методи та прийоми викладання, спрямовані на виховання особистості, яка вміла б самостійно працювати із додатковими матеріалами. Педагоги творчо підходили до використання навчальних програм, за необхідності доповнювали їх або скорочували, надаючи перевагу окремим предметам, які вважали кращим засобом для розвитку розумових здібностей учнів. Позитивними особливостями у навчанні були систематичність і послідовність викладання, широке використання наочності.

Отже, аналіз широкого масиву джерельних матеріалів та історіографії дозволяє стверджувати про поєднання двох основоположних тенденцій в розвитку мережі та функціонуванні середніх навчальних закладів Полтавської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. По-перше, це прагнення центральної виконавчої влади контролювати процес створення освітніх установ та обмежувати форми і методи поширення знань серед населення; а по-друге – особливо активна участь (фінансова, організаційна, управлінська) місцевих органів самоврядування та представників тутешніх козацько-старшинських родів (Гамаліїв, Капністів, Кочубеїв, Лукашевичів, Милорадовичів, Скоропадських, Старицьких та ін.) у процесі культурно-освітнього розвитку регіону.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Куценко Ю. Заснування та розвиток Переяславської чоловічої гімназії (1906–1919 рр.) / Ю. Куценко // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 34. – С. 51–58.
2. Куценко Ю. Розвиток приватних пансіонів Полтавської губернії у другій половині XIX на початку XX століття / Ю. Куценко // Переяславський літопис: зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 6. – С. 36–43.
3. Куценко Ю. Класифікація навчальних закладів Полтавської губернії у другій половині XIX – початку XX ст. / Ю. Куценко // Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 37. – С. 35–44.
4. Куценко Ю. Матеріальна база та джерела утримання середніх освітніх установ Полтавської губернії у другій половині XIX – початку XX ст. / Ю. Куценко // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. – Тернопіль, 2015. – Вип. 2 – Частина 4. – С. 6–11.

5. Капшук Ю. Виховна діяльність середніх навчальних закладів Полтавської губернії у другій половині XIX – початку XX ст. / Ю. Капшук // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – Київ, 2016. – Вип. 107. – С. 32–37.

6. Капшук Ю. Формування складу вчителів середніх навчальних закладів Полтавської губернії (1861–1917 рр.) / Ю. Капшук // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – Київ, 2016. – Вип. 108. – С. 47–51.

Публікації у наукових виданнях іноземних держав:

7. Капшук Ю. Пріоритети у навчанні вихованців гімназій Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст. / J. Kapshuk. Priorities in teaching students of high schools in the Poltava province in the late XIX-th – early XX-th century // East European Scientific Journal Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe: Historia. – Warszawa, 2016. – Volume IV. – P. 17–21.

Праці апробаційного характеру:

8. Куценко Ю. Розвиток Полтавського єпархіального жіночого училища (1868–1918) / Ю. Куценко // Гуманітарний корпус: зб. наук. ст. з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії. – Київ, 2014. – Вип. 3. – С. 137–140.

9. Куценко Ю. Чоловічі гімназії Полтавської губернії на перехресті століть / Ю. Куценко // XI Всеукраїнська науково-практична конференція «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку». – Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 182–190.

10. Куценко Ю. Створення та діяльність Полтавської Маріїнської гімназії в другій половині XIX – початку XX ст. / Ю. Куценко // Международная интернет-конференция «Актуальные научные проблемы. Рассмотрение, решение, практика». – Гданськ, 2015. – Часть 6. – С. 18–25.

11. Куценко Ю. Полтавський інститут шляхетних дівчат (1818–1917) / Ю. Куценко // IX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 3. – С. 79–81.

12. Куценко Ю. Заснування та розвиток Полтавської духовної семінарії у другій половині XIX – початку XX ст. / Ю. Куценко // XII Международная научная конференция «Современные междисциплинарные исследования: история, настоящее, будущее». – К., 2015. – С. 57–62.

13. Куценко Ю. Створення мережі середніх чоловічих та жіночих шкіл у Полтавській губернії (1860–1917) / Ю. Куценко // Международная интернет-конференция «Приоритетные направления науки». – Закопане, 2015. – С. 23–29.

АНОТАЦІЯ

Капшук Ю.С. Середні навчальні заклади Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст.: розвиток мережі та особливості функціонування. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2017.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню історії створення та функціонування середніх навчальних закладів Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст. Проаналізовано історіографію висвітлення теми; виявлено та систематизовано основні групи джерел; висвітлено правові засади відкриття та функціонування середніх навчальних закладів Полтавщини. Проведено класифікацію навчальних закладів, встановлено їх типи, досліджено організацію навчального процесу, принципи формування складу викладачів та вихованців освітніх установ. Названо найвідоміших викладачів, які працювали у середніх навчальних закладах Полтавської губернії, та учнів, які навчалися у них і з часом стали відомими вченими, громадськими діячами.

Ключові слова: Полтавська губернія, Міністерство народної освіти, типи та мережа середніх навчальних закладів, навчально-виховний процес, організація виховання, пріоритети навчання.

АННОТАЦИЯ

Капшук Ю. С. Средние учебные заведения Полтавской губернии второй половины XIX – начала XX вв.: развитие сети и особенности функционирования. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Государственное высшее учебное заведение «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды». – Переяслав-Хмельницкий, 2017.

Диссертация посвящена исследованию истории создания и функционирования средних учебных заведений Полтавской губернии второй половины XIX – начала XX вв. Проанализировано современное состояние изучения темы в историографии; выявлены и систематизированы основные группы источников; освещены правовые основы открытия и функционирования средних учебных заведений Полтавщины. Проведена классификация учебных заведений, исследована организация учебного процесса, принципы формирования состава преподавателей и воспитанников образовательных учреждений. Названо наиболее известных преподавателей, которые работали в средних учебных заведениях Полтавской губернии, и учеников, которые учились в них и со временем стали известными учеными, деятелями культуры.

Ключевые слова: Полтавская губерния, Министерство народного образования. типы и сеть средних учебных заведений, учебно-воспитательный процесс, организация воспитания, приоритеты обучения.

ANNOTATION

Kapshyk Y.S. Secondary educational establishments of Poltava province in the second half of the 19th - beginning of the 20th centuries: network development and special features of functioning. – Manuscript.

A candidate's thesis for a history degree by specialty 07.00.01 History of Ukraine. State higher educational establishment «Pereiaslav-Khmelnyskyi state pedagogical university named after Hrygorii Skovoroda».– Pereiaslav-Khmelnyskyi. 2017.

Candidate's thesis is dedicated to the history of opening and development of secondary educational establishments of Poltava province in the second half of the 19th beginning of the 20th centuries. The coverage of the topic in historiography was analyzed: basic sources' groups were revealed and grouped, legal aspects of opening and functioning of secondary education in Poltava region were highlighted. The classification of educational establishments was carried out, organization of educational process was researched, the process of faculty and students' staffing in educational establishments was clarified.

The contribution of famous teachers who worked in secondary educational establishments was highlighted; the students who studied in secondary educational establishments of Poltava province and later became famous scientists and cultural luminaries were defined.

Historiography of the imperial period approved the educational policy of tsarism and positively assessed the Russification of education in Ukraine. However, such well-known scientists and public figures as M. Dragomanov, M. Grushevskyi, B. Hrinchenko, K. Ushynskyi and others were against the Russification of the Ukrainian people. Studies in Soviet period are permeated with a class approach to the activities of educational establishments in Ukraine. Contemporary national historiography is inherent in the analysis of educational establishments in Ukraine from the standpoint of universal human values, the Ukrainian-centric approach, the rejection of Soviet stereotypes in the evaluation of the educational sphere.

It was revealed that in Poltava province of the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries the following types of educational institutions functioned: spiritual (realized in the spiritual and diocesan schools, seminaries); private (typical for gymnasiums, progymnasiums, boarding schools); Empress Maria (Mariinskaia Gymnasium and Institute of Noble Maidens); state (ministerial) (typical for gymnasiums, schools). Each of them gave secondary education and the opportunity to enter higher educational establishments after graduation.

Secondary educational establishments were established and maintained by municipality and local communities (officials, nobility, intellectuals, clergy, sponsors, etc.). On the initiative of the public proper conditions for the functioning of educational establishments were created. The funding and maintenance of boys and

girls secondary schools came from the local state budget through tuition fees for private deposits, public funds etc. In the absence of adequate public funding and organizational leadership the network of boys and girls secondary school were forming quite spontaneously. Opening of each educational establishments depended on the needs of secondary schools in a particular city, the presence of initiators premises and the necessary funds. It was found that in the Poltava province for a number of Secondary educational establishments Poltava district stood apart and after that Kremenchuh district. The smallest number of secondary educational establishments operated in Khorol and Romny districts. It was found that the boy's educational establishments dominated in Poltava and girls educational establishments dominated in Poltava, Kremenchuh, Prylutsk districts.

It was revealed that the process of selecting the teaching staff was particularly demanding for the work in secondary schools. First of all, preference was given to the professional and personal qualities of the teacher; their respective education was also taken into account. The analysis of the pupils of the secondary educational establishments of the province showed that they were from different strata of society, but the children of wealthy classes prevailed. Since secondary education required money, the representatives of the poorest peasantry were extremely limited by the possibility of training because of a lack of financial resources. Pupils studied various subjects in secondary schools. In girls' educational establishments learning foreign languages was emphasized. In military educational establishments special attention was paid to mathematical sciences, Russian literature and foreign languages. Spiritual education had a religious and humanitarian character, which determined the desire of many pupils to continue their education in higher secular educational establishments. The analysis of the disciplines studied in secondary schools is permeated with ideas of autocracy, orthodoxy and nationality.

Prayers, reading of the Bible, visiting church services, solemn acts and literary and musical events were means of moral and educational influence on pupils. During the holidays, excursions to Poltava and Kyiv were organized, where pupils had a possibility to get acquainted with historical sights.

Keywords: Poltava province, Ministry of public education, network types and secondary educational establishments, teaching and educational process, organization of education, educational priority.